

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 130 2009

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Otto Fischer (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala, samt även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till Otto.Fischer@littvet.uu.se. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2010 och för recensioner 1 september 2010.

Uppsatsförfattarna erhåller digitalt underlag för särtryck, i form av en pdf-fil.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 978-91-87666-27-8

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2010

turligt nog knyts det religiösa temat i första hand till några dikter i sviten "Ensamhetens tankar" och författaren visar med all önskvärd tydlighet att Verner Hundhedning kunde skapa diktjag med en mycket sammansatt relation till Kristus och till det kristna budskapet.

Till det allra mest värdefulla räknar jag det faktum att Järnegard en gång för alla nu vederlägger en schablonuppfattning som många genom åren har vidarebefordrat, och själv är jag inte oskyldig: den om livsnjutningen och den lyckliga sinnligheten i Österlandet till skillnad från det gnetiga Västerlandet – som författaren visar, är det snarare motsatsen som gäller och vill man gå till botten med tematiken helt och hållet, visar den sig vara komplicerad.

För den som vill forska vidare kring den unge Heidenstam – och ännu finns mycket att göra – kommer Järnegards avhandling att erbjuda åtskilligt att inspireras och inte minst att provoceras av.

Tom Hedlund

Sofi Qvarnström, Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget (Skrifter utgivna av Avdelningen för Litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 58). Gidlunds förlag, Hedemora & Möklinta 2009.

Idag är det svårt att föreställa sig vilken genomgripande förändring första världskrigets utbrott innebar för människors liv och vardag, även i det neutrala Sverige. Medan krigets olika aspekter sedan länge har genomlysts i de länder som drabbades mer direkt, har dess betydelse och konsekvenser för Sverige förblivit ett relativt outforskat område, i synnerhet utanför historieämnet. Att kartlägga vilka föreställningar om krig och fred som formulerades i fiktionsprosan under krigsåren är därför en mycket väl vald forskningsuppgift. Sofi Qvarnströms avhandling *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget* undersöker hur den svenska skönlitteraturen användes för att göra motstånd mot kriget. Skönlitteraturen var, liksom pressen, ett slagfält där strider mellan krigsförespråkare och pacifister utkämpades. Detta faktum, det vill säga att fiktionsprosan spelade en så tydlig politisk roll, reser även frågor om "litteraturens möjligheter att fungera som motståndshandling", som Qvarnström formulerar det (s. 12). Kunde förfat-

tarna påverka opinionen och i så fall hur? Vilken potential har skönlitteraturen att fungera som ett vapen i den politiska kampen? Man kan säga att Qvarnström därmed deklarerar en teoretisk ambition som går utöver den empiriska, litteratursociologiska undersökningen.

Avhandlingen är en del av ett större forskningsprojekt om de svenska författarna och första världskriget som letts av Claes Ahlund. Hans studie *Diktare i krig. K.G. Ossiannilsson, Bertil Malmberg och Ture Nerman från debuten till 1920* kom ut 2007. Bara några månader före Qvarnström disputerade historikern Lina Sturfeldt på avhandlingen *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*. Kanske tyder dessa nyligen utkomna forskningsbidrag på att intresset för första världskrigets litteratur och kulturhistoria är på uppgående. Qvarnströms avhandling visar genom sin kartläggning av periodens prosatexter att det finns stort utrymme för framtida forskningsinsatser, i synnerhet för den forskare som är litteratursociologiskt intresserad. Jag kommer i det följande redogöra för avhandlingens syfte, frågeställning och teoretiska grund och därefter främst koncentrera mig på att beskriva de kapitel som behandlar avhandlingens centrala författarskap: Wägner, Elgström och Stiernstedt. Det mer översiktliga kapitel som föregår dessa, det vill säga kapitel 2, kommer jag främst att diskutera i jämförande syfte och bara beskriva kortfattat. Efter att ha ringat in avhandlingens huvudsakliga resonemang, går jag vidare med att beskriva dess problem och förtjänster.

Avhandlingens syfte är att "undersöka hur motståndet mot första världskriget utformas i skönlitterära berättelser skrivna under krigsåren 1914–1918" (s. 12). Frågeställningarna är både tematiskt och berättartekniskt inriktade. Avhandlingen vill svara på frågan om vilka föreställningar om kriget och samtiden som gestaltas under krigsåren och vilka idéer, motiv och ideologiska ställningstaganden som kan urskiljas. Men Qvarnström vill även utreda *hur* dessa föreställningar kommer till uttryck, det vill säga vilka retoriska, berättartekniska och stilistiska uttrycksmedel som används för att gestalta krigsupplevelsen. Denna fråga är viktig för avhandlingen, eftersom Qvarnström vill redogöra för skönlitteraturens specifika bidrag i opinionsbildningen mot kriget. Vilka möjligheter till politisk kritik erbjuder skönlitteraturen till skillnad från andra, icke-fiktiva texttyper, såsom tidningsartikeln, reportaget eller essän? Uppdelningen i dessa två kategorier är avgörande för ur-

valet. Skönlitteraturen och det som Qvarnström i allmänhet benämner ”debatterande texter” men som jag i fortsättningen kallar sakprosa (det vill säga artiklar föredrag, debattartiklar och liknande) är inte två jämbördiga undersökningsobjekt. Det skönlitterära materialet är det primära, medan sakprosan fungerar som ett jämförelsematerial i syfte att undersöka om och hur skönlitteraturen kan ha en politisk betydelse.

Dessa preciseringar av syfte och frågeställningar presenteras i avhandlingens första kapitel. Därefter följer en utförlig diskussion av materiälläge och urval samt teoretiska och metodiska överväganden. Den tidsmässiga avgränsningen 1914–1918 motiveras med att avhandlingen syftar till att undersöka motståndet mot ett pågående krig. För att avgränsa sitt material har Qvarnström har tagit hjälp av Thord Palmlunds otryckta licentiatavhandling ”Det första världskrigets återspeglning i svensk skönlitteratur” (1963), som innehåller en inventering av skönlitterära texter med första världskriget som tema. Den har kompletterats med en genomgång av *Svensk bokförteckning* under åren 1914–1918 och utifrån dessa förteckningar har en textkorpus på 24 titlar, vilka redovisas i en bilaga, sällats ut. De kriterier som ligger till grund för detta urval är alltså tiden (1914–1918) och temat (d.v.s. att texterna ska beröra kriget på ett manifest plan). Det relativt generösa urvalet syftar till att ge en representativ bild, men Qvarnström framhåller samtidigt att hennes undersökning inte är av kvantitativ karaktär. Av de 24 titlarna närstuderas fem stycken i kapitel 2: *Kriget. En prosadikt* av Ove Eklund (1914), *Blodet ropar. Skisser och ögonblicksbilder* av Martin Koch (1914), *I liv och död* av Emmy Gustaf-Janson (1915) samt *Dödsexpressen. Antikrigsnoveller* av Artur Möller (1916). Detta kapitel syftar till att ge en övergripande bild av antikrigslitteraturen. Texterna är utvalda för att illustrera olika tendenser och ge en genremässig bredd. I kapitel 3 till 5 är det tre andra titlar som står i centrum: kapitel 3 ägnas åt Elin Wägners roman *Släkten Jerneploogs framgång* (1916), i kapitel 4 undersöks Anna Lenah Elgströms kortprosasamling *Mödrar* (1917) och kapitel 5 Marika Stiernstedts *En officershistoria och några andra berättelser* (1917). Kapitel 6 med rubriken ”Motståndets berättelser” innehåller en sammanfattning och avslutande diskussion.

Kapitel 3 med titeln ”Elin Wägner: Samling för fred” har syftet att ”undersöka hur tankarna om kvinnans ansvar och uppgift under kriget utvecklas och framställs i Wägners skönlitterära och jour-

nalistiska produktion. Vad utmärker motståndet i Elin Wägners berättelser?” (s. 123). Qvarnström skriver att hon till skillnad från tidigare forskning vill besvara denna fråga genom en analys av berättartekniska och retoriska grepp i Wägners skönlitterära och journalistiska krigskritik och även undersöka vad valet av genre spelar för roll. Materialet består av romanen *Släkten Jerneploogs framgång* – som först analyseras och därefter jämförs därefter med ett antal journalistiska texter skrivna under krigsåren. Qvarnström menar att tidigare forskning alltför ensidigt fokuserat på det pessimistiska budskapet. Hennes slutsats är istället att både människan Wägner och hennes texter uttrycker en förening av ifrågasättande och övertygelse. *Släkten Jerneploogs framgång* gestaltar svårigheterna med kvinnornas fredsarbete, men uppmanar samtidigt till fortsatt kamp. Romanen utgår ifrån vardagserefarenheter, medan sakprosan fokuserar på vilja till förändring och strävan efter det utopiska. Qvarnström argumenterar också för att de journalistiska texterna hade en kvinnlig målgrupp och syftade till att skapa samhörighet. Den kvinnliga rösträttens förutsättning för fred framhålls av Wägner, liksom kvinnornas särskilda ansvar som mödrar och fostrare av det kommande släktet. Wägner skildrar sällan krigets verklighet, snarare ligger fokus på fredsarbetet och rösträttsfrågan. Ideologisk diskussion och rationella argument präglar hennes artiklar, inte pathosapeller i första hand. Den sammanfattande bilden av Wägners skönlitterära och journalistiska produktion under krigstiden uttrycks som en plikt att skriva om kriget och påminna den enskilda människan om hennes ansvar, samt en oavbruten strävan, trots tvivel på fredsarbetets framgång.

Kapitel 4 har titeln ”Anna Lenah Elgström: Mödrar mot krig och aktivism”. Qvarnström menar att Elgström i olika texter ger uttryck för en radikalpacifistisk ståndpunkt som vilar på övertygelsen att kvinnor i egenskap av mödrar har ett särskilt ansvar och en särskild förmåga att göra motstånd mot krig och våld. Materialet utgörs både av novellsamlingen *Mödrar* och av de debatterande texter som Elgström skrev under krigsåren. Det huvudsakliga temat i *Mödrar* beskrivs som ”spänningen mellan moderskapet som förlösning eller boja” (s. 196) och detta är också en konflikt i Elgströms feministiska pacifism, menar Qvarnström. En tes i kapitlet om Elgström är att *Mödrar* gestaltar en ”moderlighetspacifism” och analyserna syftar till att visa hur den ter sig och med vilka medel den

framställs. Kvinnans offer eller till och med offerdöd urskiljs som ett återkommande motiv i novellerna och är en aspekt som komplicerar bilden av pacifismen. Kan offret betraktas som politiskt meningsfullt eller gestaltar berättelserna ett nederlag är en fråga som ställs. Novellernas gestaltning och berättarteknik ägnas därefter en fördjupad analys. Det subjektiva medvetandets stora utrymme och även bildspråket skiljer Elgström från 10-talisterna. Qvarnström pekar på likheter med dekadensen och expressionismen. Att novellerna kombinerar olika framställningssätt är också avläsligt i receptionen, vars omdömen Qvarnström beskriver som mycket disparata, utom på en punkt – Elgströms uttalade känslomhet. Även i den debatterande prosan använde Elgström en subjektiv röst och en känslsam stil, vilket framkallade starka reaktioner, liksom hennes radikala pacifism och det man uppfattade som en pessimistisk hållning. Debatten om Elgströms *Den sjunde basunen* ger uttryck för skilda uppfattningar om Elgströms ideologi och stil, men handlar också om vilka sätt att förhålla sig till kriget som var tillåtna.

Kapitel 5 "Marika Stiernstedt: Ett orättfärdigt krig" beskriver inledningsvis författarens lite ovanliga position i sin samtid, som opinionsbildare, författare och "Sveriges första kvinnliga krigskorrespondent", som hon kallade sig själv. Stiernstedts krigskritik fick en skönlitterär gestaltning i samlingen *En officershistoria och andra berättelser* (1917), men under krigsåren skrev hon främst debatterande och dokumentära texter. Både i fiktionsprosan och i sakprosan kombinerar Stiernstedt sin kritik av kriget med synpunkten att krig kan vara berättigat: den attackerade nationen har exempelvis rätt till försvar. "En officershistoria" – den berättelse i samlingen som är mest omfattande – kan läsas som en litterär gestaltning av den ideologiska hållningen. Qvarnström analyserar novellen och kommenterar också mottagandet. Recensionerna visar hur känslig balansgången mellan estetik och ideologi, eller mellan gestaltning och budskap, var. Den politiska och sociala tendensen fick inte dominera, samtidigt som en balanserad och trovärdig verklighetsskildring var berömvärd. Samlingens övriga berättelser hade i de flesta fall först tryckts i tidskrift och därefter omarbetats. Qvarnström visar att dessa texter i omarbetning blev mindre inriktade på konfrontation och kritik av Tyskland, och liksom titelnovellen, mer betonade medkänslan med människor som drabbats av kriget. Slutligen undersöks Stiernstedt som föredragshållare.

Utgångspunkten är fyra föredrag och hur dessa rapporterades i pressen. Qvarnström menar att Stiernstedts betoning av känslans betydelse för det politiska ställningstagandet kan vara en strategi för att skapa legitimitet som kvinnlig talare. En annan strategi är att koppla krigets orsaker till igenkännliga etiska problem i människors vardagsverklighet. På så sätt blir den abstrakta politiken konkret och det bidrar till en identifikation mellan läsaren och de människor hon berättar om. Stiernstedt använder också bildbevis och hänvisningar till det självupplevda för att stärka autenticiteten, samt polariserade bilder för att få läsaren/lyssnaren att identifiera sig med rätt sida. Slutsatsen är att fiktionsprosan ger utrymme för tvivel och ifrågasättande, medan sakprosan oftare arbetar med polariserade bilder och moraliska utsagor om rätt och fel.

Motståndets berättelser är en välskriven, påläst och innehållsrik avhandling. Frågeställningarna är relevanta och källmaterialet högintressant. Det är framför allt texter utanför kanon som står i centrum för avhandlingen: kortlivade debattinlägg, bortglömda romaner och kortprosasamlingar. Namn som Pär Lagerkvist och Selma Lagerlöf får i verkförteckningen samsas med mindre kända författare som Emmy Gustaf-Janson och Ove Ekelund. När en kanoniserad författare som Elin Wägner analyseras är det en av hennes mer okända texter som står i centrum: *Släkten Jerneploogs framgång*. När forskningen tidigare har intresserat sig för Marika Stiernstedt har det inte varit på grund av hennes kortprosasamling *En officershistoria och andra berättelser*. På det viset kan man säga att Qvarnström väljer andra vägar än de mest upptrampade. Samtidigt antyder avhandlingens titel, *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*, att uppläggningsen är traditionell i så motto att det är dessa författarskap som styr uppläggningsen snarare än de frågor, sammanhang och problem som kommer till synes i materialet. Kapitel 2, som har rubriken "Världskriget i litteraturen" bildar en bakgrund till de tre författarskapsstudierna och intentionen är att det ska representera olika sätt att gestalta kriget genom motiv, genrer och berättartekniska grepp. Intrycket är dock att det är verken i sig som är föremål för analys även i detta kapitel. För att fungera som exempel på återkommande mönster i krigskritiska, skönlitterära berättelser hade fler jämförelser behövts för att riktigt övertyga. Istället för att göra nedslag i fyra texter hade man kunnat använda de

förtecknade verken till att urskilja generella tendenser eller vanliga litterära strategier som användes för att väcka opinion mot kriget. Dessa hade sedan kunnat strukturera kapitlet och ge en bild av "Världskriget i litteraturen" med större räckvidd.

Den författarorienterade uppläggningsen blir än mer betonad i kapitlet om Wägner, Elgström och Stiernstedt. Varje kapitel inleds med ett stycke med rubriken "I liv och skrift: vardagen under krigsåren", som ringar in författarnas reaktioner på kriget, deras förhållande till freds- och kvinnorörelsen och deras politiska engagemang. Därefter följer själva textanalyserna, som är koncentrerade på ett huvudsakligt verk, men som även innehåller generöst med jämförelser med andra texter som de tre författarna skrev under krigstiden. Även om vissa jämförelser görs mellan författarskapen är kapitlet i hög grad fristående. För en jämförande diskussion är man i stort sett hänvisad till det sista kapitlet, "Motståndets berättelser" som också fungerar som ett slags sammanfattning. Konsekvensen blir att man får svar på frågor om hur de enskilda författarna förhåller sig till kriget, vilka skönlitterära vägar för motstånd de ansåg gångbara och i viss mån vilken författarroll de gick in i. Men detta författarskapsstudium sker till priset av en mer generell bild av vilka former, idéer och motiv som präglade den skönlitterära krigskritiken i stort.

Frågan om litteraturens möjlighet att fungera som motståndshandling hade kunnat få ett tydligare svar om den hade frikopplats från de enskilda författarskapen och materialet istället hade grupperats utifrån andra kategorier såsom återkommande motiv (dehumanisering, moderlighet, den destruktiva och självförgörande maskuliniteten tycks vara några sådana), olika berättargrepp och genreval eller olika syn på författarrollen. *Kriget* av Ove Ekelund som behandlas i kapitel 2, har till exempel en del intressanta likheter med "En officershistoria" av Marika Stiernstedt. De är båda berättelser från fronten, där en omskakande upplevelse blir mötet med den andre, ansikte mot ansikte. Där finns också en liknande pendling mellan krigsförhållande och avsky för krigets följder. Detta nämner Qvarnström, men likheterna utforskas inte närmare. Deras slagfältsskildringar hade varit intressanta att sidoställa och kanske jämföra med fler. Likheter finns också mellan den senare novellen av Ekelund "Ur en upphittad bok" som kommenteras i kapitel 2 och Stiernstedts "Kapten Laurent", där mannen/fästmannen återkommer från kriget, är obotligt förändrad och inte längre kan relatera

till vardagsvärlden. Samma situation skildras i Artur Möllers novell "Läkaren", vilket också nämns i förbifarten (s. 101). Troligen är detta en återkommande *topos* inom anti-krigs litteraturen, men den repertoar av bilder och motiv som återfinns i den krigskritiska litteraturen kommer inte i förgrunden.

När Qvarnström i förordet diskuterar vilka urvalsprinciper som använts skriver hon att författaren ska "ha skrivit minst ett skönlitterärt verk med motiv från kriget och därutöver ha diskuterat kriget i andra former och genrer". (s. 16) Som jag uppfattar det innebär kravet på "motiv från kriget" att texten ska innehålla en beskrivning av krigets verklighet. Att det inte måste innebära en framställning som helt är mimetisk eller håller sig inom realismens ramar framgår i analyserna av till exempel Ekelund och Elgström, men kriget ska åtminstone gestaltas på ett manifest plan. För en avhandling vars syfte är att inventera hur skönlitteraturen användes för att påverka opinionen i krigskritisk riktning är det möjligen en förnuftig gränsdragning. Men syftet formuleras vidare än så: avhandlingen ska undersöka hur motståndet mot första världskriget utformas i skönlitterära berättelser, det vill säga vilka berättartekniska, retoriska och stilistiska grepp som används i kritiken av kriget (jfr s. 12). Med den ambitionen riskerar kravet på motiv från kriget blir en begränsning. Selma Lagerlöfs krigskritik är ett bra exempel. Qvarnström diskuterar förstas romanen *Bannlyst* (1918) som ju är känd för att vara en protest mot kriget och där det också är ett konkret motiv. Men Lagerlöf skrev fler texter under åren, som har en mindre uppenbar koppling till ämnet. Berättelsen "Dimman" (1916) börjar "En höstmorgon år 1914, under det stora krigets första år" men därefter är anslaget mer allmängiltigt än historiskt och berättelsen verkar kunna tilldra sig var och när som helst. Det finns många andra exempel på att äldre genrer som exemplum, legend och allegori användes i krigskritiskt syfte. Med tanke på att avhandlingens ambition är att ta reda på vad för slags berättelser de svenska författarna formulerade som reaktion på första världskriget, hade några exempel på sådana texter kompletterat bilden.

Frågan om urvalet leder in till avhandlingens teoretiska grunder. Qvarnström definierar avhandlingen som litteratursociologisk, eftersom den betonar samspelet mellan litteratur och samhälle. Retoriken används som en analysmetod, men bidrar också med ett teoretiskt perspektiv som kan förena det litteratursociologiska och det narratolo-

giska, det pragmatiska och det estetiska. I enlighet med Kenneth Burke, avhandlingens viktigaste teoretiska impulsgever, menar Qvarnström att alla texter har ett persuasivt element – såväl debattartiklar som skönlitterära berättelser. Qvarnström arbetar med klassiska retoriska begrepp som logos, ethos och pathos, men använder sig också av Kenneth Burkes vidareutveckling av retoriken: ”persuasion” och ”identification”, som är viktiga aspekter av hans *Rhetoric of Motives* samt synen på litteraturen som ”equipment for living”, ett sätt att hantera verkligheten. Det råder ingen tvekan om att de retoriska verktygen är väl lämpade för analyserna och att Kenneth Burke erbjuder en för avhandlingen fruktbar teori. Hans begrepp kombinerade med en klassisk retorisk analys hade varit fullt tillräckligt även utan det stöd för att utreda textens strukturer som Qvarnström hämtar i Mieke Bals narratologi och Greimas aktantschema. Hänvisningarna till Burke är sparsamma i analyserna, vilket kan bero på att han knappast erbjuder en litteraturteori, utan snarare ett sätt att genom retoriken betrakta litteraturen ur både estetisk och sociologisk synvinkel. Men hans litteratursyn kunde ha utvecklats i relation till Qvarnströms egen. Efter att ha läst slutsatserna i det sista kapitlet kvarstår frågan om Qvarnström menar att skönlitteraturen är en särskilt privilegierad plats för framställningar av etiska problem. Hon framhåller att skillnaden mellan sakprosan och fiktionsprosan främst består i att den senare ”tycks gynna en mer prövande och mångbottnad framställning” (s. 349) och att den genom identifikationen i Burkes mening, kan fungera som en demokratisk retorik (s. 351). Men Qvarnström vill samtidigt inte dra några generella slutsatser och uttalar sig bara om det undersökta materialet. Det är synd, för frågan om skönlitteraturens möjligheter att påverka samhället förlorar därmed sin teoretiska giltighet.

Min huvudsakliga invändning mot analyserna av Wägner, Elgström och Stiernstedt har att göra med synen på genus. I samband med diskussionen av urvalet skriver Qvarnström att kön inte varit ett urvalskriterium. ”Min utgångspunkt i undersökningen av Wägners, Elgströms och Stiernstedts texter är att de utgör tre exempel på hur svenska författare under första världskriget förenade rollen som författare, debattör och intellektuell – inte tre kvinnliga exempel”, skriver hon (s. 17). Hon framhåller däremot att det inte är någon slump att det är tre kvinnliga författarskap som förefaller mest lämpliga att analysera i detta samman-

hang, eftersom fredsfrågan engagerade många kvinnor och var central inom kvinnörelsen. Det är inte så att Qvarnström utelämnar genusfrågor ur sina analyser. Hon betonar tvärtom att genus är inskrivet i krigets retorik. Formuleringen ger ändå intryck av att vara en markering och motvilligheten att lyfta fram genusperspektivet i förgrunden får konsekvenser för hennes slutsatser. Jag menar nog att det är omöjligt att betrakta Wägner, Elgström och Stiernstedt som tre könsneutrala exempel på hur svenska författare under första världskriget förenade rollen som författare, debattör och intellektuell, därför att dessa roller är starkt könsmärkta. Det är ytterst tveksamt om man kan hävda att män och kvinnor vid denna tid hade samma villkor som författare. Vad gäller rollerna som intellektuell och debattör var skillnaderna ännu större. Det handlar om att ha en röst i offentligheten som man kan tala politik med. Det faktum att kvinnor inte hade politisk rösträtt desarmade dem som politiska debattörer. Ett av skälen till att kvinnor inte fått rösträtt var att man ansåg att de saknade politisk mognad. Just vad gäller kriget finns ytterligare ett faktum som påverkar kvinnornas trovärdighet i fredsfrågan, nämligen att de själva står helt utanför kriget. Sverige var visserligen neutralt, men männen mobiliserades och förberedde sig för att bli soldater i krig. Dessa skilda förutsättningar för politisk dialog i offentligheten påverkar hur manliga respektive kvinnliga författare bygger upp sitt ethos, vilket är en central fråga i avhandlingen.

Jag ska ge några exempel. Vid en jämförelse mellan Anna Lenah Elgström och Martin Koch, som på många sätt är parallella, blir också skillnaderna påfallande. Texterna i Martin Kochs *Blodet ropar* liknar de debatterande texter av Elgström som utöver samlingen *Mödrar* analyseras. Författarna ligger också nära varandra politiskt och publicerade sig i samma tidningar och tidskrifter. Koch bygger upp sitt ethos med hjälp av referenser till historia, konst och litteratur. Han är angelägen om att framstå som bildad och intellektuell och skapar auktoritet genom hänvisningar till andra stora män. ”Ord i förtroende” är i hög grad ett samtal mellan män. I ”Symposion” är det borgarkvinnan som får förkroppsliga Kochs politiska hat mot den oupplysta nationalismen – medan berättarjaget solidariserar sig med mannen. Ett bra exempel på vad man skulle kunna kalla för Kochs manliga retorik finns i en passage i ”Den heliga Elisabet” i *Blodet ropar*, som citeras på s. 60: “[...] när folk vill möta folk, grova arbetarnävar förenas i broderligt fasta

handslag till en väfnast kedja över hela jorden – vad säga då de sannt kristna männen?” Kvinnorna utsluts här fullständigt ur Kochs argumentation och ”folken” blir en synonym till män och bröder. Man kan säga att Elgström svarar med samma strategi, det vill säga med en retorik som på motsvarande sätt riktar sig till kvinnorna/mödrarna. Koch använder historien för att säga något om samtiden – Elgström använder ofta erfarenheten (till exempel av att vara mor), vilket är en väl beprövad kvinnlig strategi. Men hon tvekar inte att också använda samma retoriska grepp som manliga debattörer – till exempel den direkta, ganska aggressiva polemiken i *Samtal och brev*.

Qvarnström nämner att det finns likheter mellan Elgströms och Kochs texter, men utvecklar inte detta vidare. På sidan 240 jämförs Elgströms debatterande prosa med Wagners och Stiernstedts: ”Det är inte bara i den feministiska kritiken som Elgström framstår som radikalare än Wägner och Stiernstedt, utan även i polemiken med aktivisterna. Elgström återger och bemöter deras åsikter, medan Wägner koncentrerar sig på freds rörelsens arbete och Stiernstedt i större utsträckning fokuserar på krigföringens konsekvenser.” Detta är en mycket god sammanfattning av de olika strategier som dessa tre kvinnliga författare tillämpade i offentligheten. Den övertygar mig om att Wägner och Stiernstedt i högre grad var taktiker och höll sig till de offentliga positioner som var gångbara för kvinnliga debattörer. Om Stiernstedt skriver också Qvarnström ”Att hon så explicit ställer känslan mot förnuftet kan vara en medveten strategi för att balansera det faktum att hon är kvinna och som föredragshållare befinner sig på ett område som fortfarande i hög grad är förbehållet män” (s. 307). Frågan om offentlig legitimitet hör alltså också ihop med diskussionen om genre. Behovet av att skapa legitimitet är olika i fiktionstexterna och i sakprosan för kvinnliga författare. Vad som sägs och hur det sägs är beroende av möjligheterna att skapa auktoritet på dessa olika arenor, där den ena är betydligt mer sammankopplad med det privata och personliga och den andra mer med det offentliga och politiska. Här skulle avhandlingen ha vunnit på att större hjälp av genusforskningen som har arbetat mycket med just sådana frågor. Inte minst har många visat hur romangenren blivit en privilegierad genre för utövandet av en kvinnlig, samhällelig auktoritet. Rösträttsrörelsen bidrog också till att förvandla hemmet till en offentlig politisk arena och romanen användes i allt högre grad som

en plats där modernitetens offentliga, politiska tal kunde formuleras.

När det gäller kapitlet om Wägner uppstår också en del frågor om förhållandet till tidigare forskning, som i hög grad arbetat med genusperspektiv. Av de författarskap avhandlingen behandlar är det Wagners som är mest omskrivet. Kanske är det därför avsnittet om henne är mer tesdrivet och polemiskt än de övriga. Qvarnström redogör för de viktiga forskningsbidragen, men bygger inte vidare på dessa insatser i särskilt hög grad. Katarina Leppänens avhandling nämns men används inte i analyserna eftersom den behandlar *Väckarklocka* som ligger utanför avhandlingens tidliga begränsning. Detta gäller även för Bibi Jonsons och Birgitta Wistrands avhandlingar. Trots att fredsfrågan fick allt större utrymme i Wagners författarskap görs inga jämförelser framåt i tid. Qvarnström vill förändra uppfattningen att *Släkten Jerneploogs framgång* ger uttryck för en besvikelse över den kvinnliga freds rörelsens sammanbrott att Wagners pessimism ökade med tiden. I hennes framställning blir detta till en etablerad bild att göra upp med, trots att flera av de forskare som hon hänvisar till har en snarlik syn på Wagners position. Diskussionen om huruvida Wägner hela tiden är både pessimist och optimist (som Qvarnström hävdar) eller om hon går mot en ökad pessimism, som andra forskare har hävdad, är kanske av mindre vetenskaplig vikt. Ett mer betydelsefullt bidrag är att Qvarnström med hjälp av Wagners anteckningsböcker visar att romanen påbörjades redan innan kvinnornas fredsinsatser misslyckats. Förklaringarna till den eventuella pessimismen får man alltså söka på andra håll.

Frånvaron av ett övergripande genusperspektiv är också en förklaring till att jag ibland saknar idéhistoriska kontextualiseringar. En annan förklaring till det är den författarcentrering som tidigare diskuterats. De idéhistoriska trådar som löper genom materialet tenderar att individualiseras istället för att betraktas som tankefigurer eller diskurser som var aktuella i tiden. Kapitlet om Elgström lider av denna tendens att detaljstudiet av texterna sker på bekostnad av det större sammanhanget – det blir för mycket närläsning och för lite kontext. Centralt i avsnittet är frågan om moderlighetspacifismen. Qvarnström framhåller att det finns en spänning mellan ”moderskapet som förlösning eller boja” (s. 196) och menar att novellerna i *Mödrar* uttrycker en problematisering av moderlighetspacifismen, eftersom de också visar konsekvenserna av moderskapet eller av den offentliga modersrollen. No-

vellerna "Ur kaos" och "Spökbarnen" får stå som exempel på "moderskapets tyranni under kriget" (s. 201). Qvarnström skiljer på artiklarna, som är positiva till moderlighetspacifismens möjligheter, och novellererna som visar dess nederlag. Enligt Qvarnström visar novellererna att moderligheten är ett otillräckligt eller rentav destruktivt ideal. Men mycket talar för att det inte handlar om ett "moderskapets tyranni", utan om ett patriarkatets tyranni, som omöjliggör det goda moderskapet. Det finns ett tydligt maktperspektiv hos Elgström som går förlorat om man betraktar novellererna som en problematisering av moderligheten. De moraliska egenskaper som förknippas med moderligheten – kärleksfullhet, självupppoffring, att tjäna någon annan – framställs inte som problematiska i novellererna. Problemet är att moderligheten bara försvaras av kvinnor, som ofta är förtryckta och att män inte ser, erkänner och förstår dessa egenskaper (eller kanske snarare handlingar) som politiskt betydelsefulla och relevanta på en samhällsnivå. Detta hade kunnat belysas tydligare om förhållandet till Ellen Key hade ägnats lite mer uppmärksamhet. Novellen "Hennes lära" gestaltar ett utopiskt moderlighetsideal som ligger väldigt nära Keys. Huvudpersonen intar en position som sierska, vilket understryks av den avslutande "predikan" hon håller. Den förklarar också titeln, "Hennes lära". Även i analysen av "Bara en människa" kunde Cristina Carolays retorik blivit mer begriplig om den jämförts med framför allt Ellen Keys: "modrar", "livgiverskor" "alla livets vårdare" – för en samtida läsare måste tankarna ha gått till Ellen Key, inte bara till Rosika Schwimmer, som texten mer explicit refererar till. Även här finns en retorisk *topos* och en idéhistorisk tankefigur som inte riktigt synliggörs.

Qvarnströms syn på moderlighetspacifismen som politiskt problematisk beror också på att den religiösa kontexten förbises. Qvarnström skriver i polemik med Catrine Brödje att "En entydigt positiv tolkning av hennes många kvinnliga huvudpersoners död – såväl i *Stjärnan vars namn är Malört* som i *Mödrar* – förutsätter en religiöst färgad livsyn och en tro på självuppgivelsen" (s. 220). Det som förutsätts är snarare en förståelse för den religiösa idévärld där offerdöden är positivt laddad. Vad fyller det religiösa språket för funktion i detta sammanhang? Vilka intertextuella repertoarer aktiveras? Endast Thomas a Kempis nämns, men vi får inte veta mer om hans idéer än att det handlar om "inåtvänd andlighet, befrielse från yttre böjelser för att nå själslig frihet och Jesus liv som led-

stjärna" (s. 204). Elgström är bara en av många feminister under denna tid som inspirerades av religiösa och andliga rörelser och faktum är att en religiös livsförståelse är framträdande även i *Slakten Jerneploogs historia* och i "En officershistoria". Frånvaron av en religiös kontext blir märkbar när det i materialet framstår som ett vanligt grepp även hos andra författare att betrakta världskriget ur ett religiöst perspektiv: som Guds straff, eller som något ont som endast kan övervinnas med hjälp av kristen nåd och försoning eller genom att själv offra sig för någon annans räddning. Kristendomskritiken är också en viktig del av krigskritiken, inte minst hos Koch och Elgström.

Qvarnströms beskrivning av Elgströms förhållande till expressionism, modernism och dekadens är också problematisk ur genusperspektiv. I hennes jämförelse får Pär Lagerkvist bli norm för expressionismen och Elgström avviker från den genom att inte vara tillräckligt frigjord från den faktiska miljön och verkligheten. Hon framstår mindre experimentell och mer traditionalistisk, det vill säga kopplas snarare till äldre traditioner som romantik och symbolism. Jämförelsen utfaller lite tillspetsat såhär: Lagerkvist är experimenterande, modern och ger läsaren större tolkningsutrymme och är därmed mer allmängiltig, medan Elgström är mer traditionell och lämnar mindre tolkningsutrymme och är därmed mindre allmängiltig. Man kan fundera över om inte expressionismen – här representerad av Lagerkvist – får samma funktion som modernismbegreppet har haft i förhållande till kvinnliga författarskap. Man har definierat modernism på grundval av en manlig kanon och de variationer som finns i de kvinnliga författarskapen under samma tid betraktas då inte som variationer, utan som avvikelser från den. Man hade kunnat göra andra jämförelser och hittat andra intertexter än de två manliga författarna Pär Lagerkvist och Ola Hansson – 1880-talets kvinnliga författare nämns, men mer i förbigående. Det blir paradoxalt att Elgström kopplas till äldre traditioner, när hennes texter så tydligt ger en bild av henne som en djärv och experimenterande författare. En av novellererna i *Mödrar* skildrar ingående en kvinnas upplevelse av en gynekologundersökning, långt innan Moa Martinson skrev om kvinnors barnafödande kroppar. Qvarnström nämner också själv att Elgström skrev vad som måste vara en av de tidigaste science fictionberättelserna i Sverige, *En dröm* (1916), vilket ju är smått sensationellt.

Trots dessa synpunkter vill jag understryka att kapitlet om Elgström är avhandlingens mest intres-

santa. Qvarnström visar att Elgström var en orädd normbrytare – både estetisk och politiskt. Hon är hård i sin kritik av mäns exploatering och förtryck av kvinnor och barn, hon är visionär i sina politiska lösningar och en kontroversiell debattör. Qvarnströms metod att ställa artiklar och debatterande prosa bredvid novellsamlingen ger en komplex bild av hennes texter och av henne som författare, som också väcker frågan om varför hon hamnat utanför den litterära kanon.

Qvarnström har genom sitt grundliga och omfattande inventeringsarbete lyft fram en rad relativt okända, men idé- och litteraturhistoriskt intressanta texter och det är en stor fördel att hon inte begränsar sig till de skönlitterära texterna i sina analyser. Hon går ofta både utanför kanon och utanför skönlitteraturen och både som läsare och litteraturvetare följer jag gärna med. Som kartläggning av första världskrigets litteratur och idéklimat lämnar avhandlingen ett viktigt och mycket intressant bidrag. Elgström är det mest påfallande exemplet på att många av de mest spännande forskningsobjekten under denna tid befinner sig utanför litteraturhistorieskrivningens stora berättelser. Paradoxalt nog består enligt min mening en av avhandlingens främsta tillgångar i att den ger så mycket utrymme åt de texter som *inte* är dess huvudsakliga undersökningsobjekt, nämligen sakprosan. Qvarnströms metod att underkasta dagsaktuella debattinlägg en lika grundlig retorisk analys som hon ägnar de litterära texterna är in många fall oerhört givande. Hon övertygar också om att retoriken är ett utmärkt verktyg i litteratursociologins tjänst. Hennes tillämpning av Kenneth Burkes begrepp i analysen av moderna texter är något av en pionjärinsats som kanske kan få fler litteraturvetare att intressera sig för hans sätt att placera den litterära texten i den sociala och språkliga verkligheten. Den retoriska analysen bidrar till en grundlig genomlysning av texter som inte har haft så många läsare sedan de publicerades. Eftersom dessa texter är så starkt kopplade till sin samtids händelser och debatter är de kraftfulla nycklar till den historiska verkligheten. Källmaterialet, och den noggranna uppmärksamhet det ägnas av Qvarnström, är denna avhandlings starkaste sida. Därmed har hon också säkerställt dess användbarhet och betydelse för framtida forskare.

Jenny Bergenmar

Jimmy Vulovic, *Ensamhet och gemenskap i förvandling. Vägar genom Eyvind Johnsons och Rudolf Värnlunds mellankrigsromaner*. Carlssons. Stockholm 2008.

Att sammanfatta Jimmy Vulovics avhandling om tematiken ensamhet och gemenskap i några av Eyvind Johnsons och Rudolf Värnlunds romaner från mellankrigstiden är inte helt lätt. Och detta faktum kommer säkerligen att dela läsarna i två läger: ett som kommer att anse att Vulovic skrivit en ”rik” bok, där många vägar genom de analyserade romanerna belyses, och ett som kommer att uppleva hans avhandling som överlastad eller rörig. Själv placerar jag mig i det förra läget, men först efter att jag läst boken två gånger och upptäckt att (nästan alla av) de många perspektiv som Vulovic anlägger på några av Johnsons och Värnlunds mellankrigsromaner faktiskt bidrar till att ge en mångfacetterad och i allra högsta grad intressant bild av en tematik som utan tvekan är central i de analyserade verken.

I inledningskapitlet ”Dialog mellan ensamhet och gemenskap” presenterar Vulovic först avhandlingens övergripande frågeställning, nämligen hur Värnlund och Johnson i sina romaner från mellankrigstiden ”gestaltar känslor av ensamhet och gemenskap” (s. 12). Därefter redogör han för sitt metodologiska val att ”avhandla författarskapen parallellt”, d.v.s. att jämföra ”sex för författarskapen representativa romaner” (s. 12): Johnsons *Timans och rättfärdigheten* (1925), *Bobinack* (1932) och *Romanen om Olof* (1934–37), samt Värnlunds *Vandrare till intet* (1926), *De frias bojor* (1931) och *Hedningarna som icke hava lagen* (1936). Detta motiveras dels med det tämligen allmänna påpekan- det att komparation synliggör intressanta ”likheter och skillnader” (s. 13) men också med några argument som förtjänar ytterligare uppmärksamhet. Det första av dessa är att Johnson och Värnlund var nära vänner och att detta ”gör det svårt att förstå det ena [författarskapet] utan att relatera det till det andra” (s. 13). Här antyds alltså att Vulovic är intresserad av komparation av en mer kvalificerad art än den enkla jämförelsen – att han utgår från att det råder ett slags grundläggande dialogicitet mellan Johnsons och Värnlunds författarskap. Detta antagande förtydligas något i nästa argument för avhandlingens uppläggning, som är att en jämförelse mellan tre romaner av vardera författaren från ungefär samma tid skulle kunna ”belysa ett utvecklingskede i svensk arbetarlitteratur i stort” (s. 13). Det är alltså i egenskap av *arbetarförfattare* som